

TURKISH-ISLAMIC ARCHITECTURE IN BERLIN

First official contact between Prussian Kingdom and Ottoman Sultanate was on with Azmi Said Efendi, the special emissary of Sultan Mustafa II. paying visit to Berlin for showing his appreciation for the ascent of Friedrich I. to the crown to be the King of Prussia in 1701. Following this, the first official contact between two countries was the arrival of Ahmet Resmi Efendi, the special emissary of Mustafa III, in Berlin with 71 delegates on 9 November, 1763. Thirty years after that event, the Ottoman delegation under the leadership of Azmi Said Efendi arrived in Berlin on 16 February 1791. Sultan Selim III. sent Girtili Ali Aziz Efendi as the first Ottoman permanent ambassador to Berlin in 1797. However, Ali Aziz Efendi became ill and died in Berlin on 29 October 1798 after he had officiated for one and half years Turkish - German relations, which had been developed through mutual trading and military agreements, gained a different ground in World War I. by sharing a common fate.

Anahtar Kelimeler : Berlin'deki Türk Mezarlıkları, Türk Şehitlikleri, Berlin Hamidiye Hastanesi, Wünsdorf Cami, Mimar Kemalettin Bey

Key Words : Turkish cemetery in Berlin, Turkish Martyrdom, Hamidiye Hospital in Berlin, Wünsdorf Mosque, Architect Kemalettin Bey.

Berlin'de Türk-İslam Mimarisi

Bu bildiriye, Osmanlı-Almanya ilişkileri çerçevesinde Berlin'de 1798 yılından itibaren bir mezarlıkla başlayıp, zamanla bir mezarlık anıtı, bir hastane yapımı ve Müslüman cemaatin ihtiyaçlarını gidermek amacıyla yapılan camilerle devam eden süreçteki Türk-İslam mimari yapılanması incelenip tanıtılmaktadır.

Prusya Krallığı ile Osmanlı Devleti arasındaki ilk resmi temas, Sultan II. Mustafa'nın Prusya kralı Friedrich I. in 1701'de tahta çıkışını tebrik etmek amacıyla gönderdiği özel elçisi Azmi Said Efendi'nin Berlin ziyareti ile gerçekleşmişti. Ardından iki ülke arasındaki ilk resmi ilişki, III. Mustafa'nın özel elçisi Ahmed Resmi Efendi'nin 71 kişilik bir heyetle, 9 Kasım 1763 tarihinde Berlin'e ayak basmasıyla olmuştur. Bundan tam otuz yıl sonra bu kez Azmi Said Efendi'nin başkanlığındaki Osmanlı delegasyonu 16 Şubat 1791 tarihinde Berlin'e ayak basmıştır. Osmanlı'nın ilk daimi elçisi ise, Sultan III. Selim tarafından, 1797'de Berlin'e

gönderilen Girtili Ali Aziz Efendi'dir. Ancak, bir buçuk yıl bu görevi sürdüren Ali Aziz Efendi hastalanarak, 29 Ekim 1798'de Berlin'de ölmüştür.¹ Bundan sonraki süreçte karşılıklı olarak yapılan ticaret ve askeri anlaşmalarla gelişen Türk-Alman ilişkileri, I. Dünya Savaşı'nda ortak kaderi paylaşmakla farklı bir boyut kazanmıştır.

Türk Mezarlığı

29 Ekim 1798 tarihinde Ali Aziz Efendi'nin ölümü üzerine Prusya Kralı Friedrich Wilhelm III., bugün Columbiadamm olarak bilinen, Hasenheide-Blücherstrasse'de bir mezarlık yeri satın aldı ve elçinin naşı 1798 yılı sonbaharında buraya defnedildi. Birkaç yıl sonra bu kez Osmanlı'nın Berlin Maslahatgüzarı Muhammed Esad Efendi de 1804'te vefat edince o da Berlin'deki bu ilk Türk mezarlığına defnedildi.² Böylece uzun bir süreç olacak olan Berlin'deki Türk-İslam mimari yapılaşması da bu küçük mezarlıkla başlamış oldu.

Ancak, Almanya'da, 1812 ila 1815 yılları

*Bu makale, Budapeşte'de, 3-8 Eylül 2007 tarihleri arasında gerçekleşen, 13. International Congres of Turkish Art (ICTA)'de sunulan ve yayımlanmayan bildirinin metnidir.

**Yrd.Doç.Dr. Atatürk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, 25240 Erzurum/Türkiye (İletişim: mmyavuz@yahoo.de).

1-GSTA.PK. (Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz) II. HA. GD Tit. XXVI Nr. 5a Bd. 1-3; Anonym: "Die erste Türkische Gesandtschaft in Berlin 1763", Saatlische Museen zu Berlin, Sonderausstellung des islamischen Museums 2. Juli-17. August 1987, s. 2, 7; Bernhard Brenberger: "Berichte Türkischer Diplomaten des 18. Jahrhunderts", Die Mark-Brandenburg, Heft 19, 1995, s. 10, 11; Haus P. Pappenheim: Berlins "Türkenfriedhöfe"-Preussisch-Osmanische Beziehungen auf Tempelhofer und Rixdorf-Gemarkung (1701-1971), Neuköllner Heimatsverein, Berlin 1971, s. 1046, 1048, 1049.

2-Teltower Kreisblatt, 18. August 1877.; Neuköllner Tageblatt, 24. Juni 1941.; Hans P. Pappenheim: (1971), s. 1049.; Gültekin Emre: 300 Jahre Türken an der Spree, Berlin 1983, s. 68.; M. Salim Abdullah: "Und Gab Ihnen Sein Königswort Berlin-Preussen-Bundesrepublik. Ein Abriss der Geschichte der islamischen Minderheit in Deutschland, Alkenberge 1987, s. 26, 51.; H. Achmed Schmiede: 120 Jahre Türkischer Friedhof zu Berlin, Berlin 1987, s. 3, 5.

arasındaki savaş kargaşasında unutulup kaybolan bu ilk iki mezar, 1836'da bir çiftçi tarafından tesadüfen bulundu. Hemen bakıma alınan mezarlara sarıklı birer başlık dikildi ve üzerlerine sahiplerinin isimleri yazıldı. Daha sonraki yıllarda, 1839'da ölen elçiliğin sır kâatibi Rahmi Efendi ile 1853'te ölen askeri okul öğrencisi Rasim Efendi ve de 1854'te ölen Aziz Ağa isimli biri de bu küçük Türk Mezarlığına defnedildi.³

Blücherstrasse ile Urbanstrasse arasında bulunan bu ilk Türk Mezarlığı, 1863 yılına kadar bu haliyle kaldı. Aynı yıl yakınındaki kışlanın büyütülmesi projesi kapsamında, Türk mezarlığının yerinin değiştirilmesi gündeme geldi. Bunun üzerine, 1865'te Prusya Kralı Wilhelm I., Hasenheide'deki Prusya Garnizon Mezarlığı'ndan, 33 m² lik bir alanı, tapusu ile birlikte, Osmanlı Sefaretine mezarlık olarak verdi. Hariciye Nazırı Said Paşa tarafından da imzalanan bir protokol ile eski mezarlıkta bulunan beş mezar, 29 Aralık 1866'da düzenlenen bir törenle, bugünkü Berlin-Neukölln, Columbiadamm 128'deki yeni mezarlığa nakledildi.⁴

Sonraki yıllarda, başta Osmanlı vatan-daşları olmak üzere Berlin'de ölen farklı milliyete mensup Müslümanlar da bu mezarlığa defnedildi. Birinci Dünya Savaşı'nda tedavi için Berlin'e getirilen Türk askerlerden ölümler de buraya defnedilince mezarlık "Türk Şehitliği" adını aldı (Foto 01).

Yeni mezarlık, anıtsal bir giriş kapısı ve üzerinde bir sıra terakota rozet kabartması bulunan, tuğladan yapılmış bir koruma duvarı ile koruma altına alındı. Ancak, Prusyalı Mimar Gustav Voigtel tarafından, oryantalist stilde tasarlanan bu giriş kapısı, 1938 yılında Tempelhof Havaalanı'nın genişletme projesi kapsamında yıkılmıştır⁵ (Foto 02).

Mezarlık Anıtı

Sultan Abdülaziz döneminde ve onun buyruğu üzerine mezarlık içine bir anıt dikilmesine karar verilmiştir. Aynı zamanda Türk-Alman dostluğunun da simgesi olacak olan anıtın tasarımını Alman Mimar Gustav Voigtel yapmıştır. Sekizgen planlı bu anıt sütun Charlottenburg'daki Marsch-Tonwaren Fabrikasında, iki renkli terakotadan imal edilmiş ve 1867'de yerine kurulmuştur.⁶ Ardından da sekizgen kaidenin yüzlerine Berlin'de ölen Osmanlı Sefirleri ve memurlarının isimleri yazılmıştır (Foto 03). Sekizgen planlı anıt; ana kaide, ara kaide ve onun üzerinde yükselen bir obelisk olmak üzere üç

bölümden oluşur. Farklı hacimlerdeki bu üç bölüme geçiş kademeli ve farklı renkli malzemelerden yapılmıştır. Bu nedenle geçiş kısımları farklı renkli bilezikler şeklinde algılanır. Daha hacimli olan ana kaide kısmı sade çerçevevi sekiz dikdörtgen pano haline dönüştürülmüş ve buralara nakil öncesi ölen Osmanlı sefir ve memurlarından; Ali Aziz Efendi (Ö.T. 29.10.1798), Muhammed Esad Efendi (Ö.T. 28.4.1804), Rahmi Efendi (Ö.T. 28.8.1839), Rasim (Ö.T. 1853) ve Aziz Ağa (Ö.T. 5.4.1854)'nın isimleri yazılmıştır.

Berlin'deki Türk mezarlığında bugün sayıları 150'yi aşmış mezar vardır (Foto 01). Fakat bunlar arasında Osmanlı mezar tiplerini hatırlatan tek örnek Dr. Mahmut Muharrem Bey'e ait mezardır. Sanduka şeklindeki bu mezar İstanbul'daki örneklerle benzerliği nedeniyle hemen dikkati çeker. Bu mezarın başkent İstanbul'dan binlerce km uzakta olmasına rağmen, geleneksel Osmanlı mezar geleneğini sürdürdüğü görülür (Foto 04).

Wünsdorf Camii

Birinci Dünya Savaşı sırasında Rusya ve Fransız ordusunda savaşa katılan Müslümanların Almanlara esir düşmesi ile Berlin yakınlarında Zossen-Wünsdorf'ta 1914'te bir esir kampı yapılmıştı. Tesiste, 4000 esirin barınabileceği kadar oda mevcuttu ve esirlerin büyük çoğunluğu Müslüman Tatar'dı. Müslüman esirlerin talebi üzerine esir kampının ön avlusu içinde, mimar Erich Richter'in hazırladığı tasarıma göre, beş hafta içinde, tamamen ahşap malzemeden bir cami yapıldı. Caminin on altıgen planı üzerinde, 12 m yüksekliğinde ve 18 m çapında, kubbeli bir ibadet alanı bulunuyordu⁷ (Foto 05).

Caminin giriş kısmı sivri kemerli bir revak şeklinde düzenlenmişti ve bu bölümün sağında 25 m yüksekliğinde, tek şerefeli silindirik bir minare bulunuyordu. Bu cami, zemin kattaki Kubbe-üs Sahra etkili on altıgen galerisi ve kasnakdaki kemer dizisi haricinde, klasik tek kubbeli Osmanlı camilerini andırıyordu. 13 Temmuz 1915'de, Ramazan ayı başında, büyük bir törenle Osmanlı Devleti'nin Berlin Elçisi İbrahim Hakkı Paşa tarafından hizmete açılan cami, savaştan sonra esirlerin çoğunun ülkelerine dönmesi ile önemini yitirmiş ve 1930'da yıkılmıştır.⁸

3-Hans P. Pappenheim: (1971), s. 1050, 1051.; M. Salim Abdullah: (1987), s. 51.

4-Hans P. Pappenheim: (1971), s. 1052.; M. Salim Abdullah: (1987), s. 51.; Mohammed Herzog: "Der Türkische Friedhof zu Berlin", Die Mark-Brandenburg, Heft 19, 1995, s. 14, 15.

5-Anonim: Der Bär, 1.10.1875; Gültekin Emre: (1983), s. 68.

6-Hans P. Pappenheim: (1971), s. 1053.

7-GStA.(Berlin Prusya Arşivi): Rep. 77 Tit. 123. Nr. 156.; M. Salim Abdullah: (1987), s. 27.; Gerhard Höpp: "Die Moschee in Wünsdorf", Die Mark-Brandenburg, Heft 19, 1995, s. 33, 34.

8-Gerhard Höpp: (1995), s. 34, 35.; M. Salim Abdollah: (1987), s. 28.

Wilmersdorf Camii

Wünsdorf Camii'nin yıkılmasından sonra, Berlin'deki Müslüman grupları tek bir çatı altında toplamak için, Berlin'de merkezi bir caminin yapımı gündeme gelmiştir. Başlangıçta bu iş için birkaç sonuçsuz girişim olmuş ve nihayet Hindistanlı İmam Mevlana Sadruddin tarafından, yeni bir cami yaptırmak amacıyla, İslami bir dernek kurulmuştur. 1924'te Berlin-Wilmersdorf'da, Brienner-Strasse 7/8'de bir arsa satın alınmış ve bu arsa üzerinde, planlarını Berlinli mimar K. A. Herrmann'ın hazırladığı caminin inşaatına başlanmıştır. 23 Nisan 1928 tarihinde ibadete açılan caminin açılış törenine Mevlana Sadruddin'in yanı sıra Türk elçisi General Kemaleddin Sami Paşa ile İran ve Afganistan'ın Berlin elçileri de katılmıştır.⁹

Cami, yaklaşık prizmatik bir kütleli soğan biçimli bir kubbe ile örtülmesinden oluşur. 26 m yüksekliğinde ve 10 m çapında soğan biçimli kubbe doğrudan beden/gövde duvarları üzerine oturmuş ve köşe geçişleri üç kademeli sivri kemerlerle doldurulmuştur. Ana cephe, birer duvarla kütleyle bağlanan 32 m yüksekliğindeki iki minare ile vurgulanmıştır. Daha ziyade Arap mimarisinden esintiler taşıyan bu cami genel olarak Hint-Moğol stilindedir. Plan ve tasarımında Agra'daki Taç Mahal (1630-1652) örnek olarak alınmıştır.¹⁰ Camiyi yaptıran derneğin mensuplarının da Hindistanlı olmaları, mimari stilin seçilmesinde önemli rol oynamış olmalıdır (Foto 06).

Hamüdiye Hastanesi

20. yüzyılın sonlarına doğru Sultan II. Abdülhamid ve Kaiser Wilhelm II. arasındaki sıkı dostluk, iki ülkenin kültürel alandaki ilişkilerinin gelişmesinin de yolunu açmıştı. İstanbul ziyaretleri sonrasında Wilhelm II.'nin Sultan Ahmed Meydanı'nda bir anıt çeşme (Alman Çeşmesi, 1898) yaptırmışından sonra II. Abdülhamid'in de, karşı jest olarak Berlin'de bir anıt yapı inşa ettirmesi gündeme gelmiştir. Bu kapsamda, Kaiser Wilhelm II., istediği türde bir bina yaptırmak için Sultana uygun bir arsa verileceğini bildirmiştir. Yapılan araştırmalar sonucunda inşaat için Berlin Üniversitesi Kadınlar Kliniği (Universitaets-Frauenklinik Berlin) bahçesinde bir arsa tahsis edilmiştir. Sultan II. Abdülhamid de Türk-Alman dostluğunu simgelemek amacıyla buraya, altışar yataklı iki hastane pavyonu yaptırmak istediğini, 3 Mayıs 1901 tarihli bir tel-

grafla Kaiser'e hildirmiştir.¹¹

Aynı telgrafta, hastane pavyonlarının tasarımı ile ilgili olarak Mimar Yanko Bey'in görevlendirildiği ve onun tasarladığı bina planlarının bir komisyonca müzakere edildiği belirtilmiştir. Yanko Bey'in hazırladığı dört plana Almanlar tarafından 3 Eylül 1901 tarihinde yapılan vaziyet planı da eklenmiş ve onay için Kaiser'e sunulmuştur.¹²

İnşaat çalışmalarını yerinde yürütmek üzere Sultan tarafından görevlendirilen Mimar Dimitraki Efendi, 5 Haziran 1902 tarihinde Berlin'e gönderilmiştir. Dimitraki Efendi'nin Berlin'deki çalışmalarına yardımcı olması için Alman mimar Michaelis görevlendirilmiştir. Ancak, Sultan II. Abdülhamid, kendisini ön plana çıkarma gayretinde olduğu gerekçesiyle, Mimar Yanko Bey'i görevden azletmiş ve yaptığı projeden de vazgeçmiştir. Ardından onun yerine, yeni bir proje hazırlaması için, Ağustos 1902'de İtalyan mimar R. d'Aronco'yu görevlendirmiştir.¹³ Fakat, Sultan bununla da yetinmemiş ve bir proje de Mimar Kemaleddin Bey'e hazırlatmıştır.¹⁴ Daha sonra, 21 Eylül 1902 tarihinde, mabeyinci Emin Bey, saray baş mimarı Nazım Paşa ve Mimar Kemaleddin Bey, hazırlanan üç ayrı projeyi de alarak, Almanya'nın İstanbul'daki elçisine giderek görüşmeler yapılmış ve Sultanın, Mimar Kemaleddin Bey'in hazırladığı projeyi tenzip ettiğini kendisine bildirilmiştir.¹⁵ Ardından, onay için Berlin'e gönderilen projelerden, Sultanın da tenzip ettiği, mimar Kemaleddin Bey'e ait proje, Kaiser Wilhelm II. tarafından da, 23 Ekim 1902 tarihinde onaylanmıştır.¹⁶

Berlin Üniversitesi Kadınlar Kliniği'nin bulunduğu yere ait 1908 tarihli vaziyet planında Hamüdiye Hastanesi'ne tahsis edilen arsanın henüz boş olduğu görülür. Ancak daha sonraki yıllarda hazırlanan şehir planına bakıldığında Hamüdiye Hastanesi'ne tahsis edilen arsa üzerinde, Berlin'deki Musevi cemaatine ait, Jda Simon-Pavillon adında, üç katlı başka bir yapının inşa edilmiş olduğu görülür. Günümüzde de aynı yapı varlığını korumaktadır. Mimar Kemaleddin Bey, Berlin Hamüdiye Hastanesi için, Osmanlı mimarisini tarzında, altısı kadınlara, altısı erkeklere ait olmak üzere, on iki yataklı küçük bir hastane pavyonu ve onunla bağlantılı küçük bir ameliyathaneden oluşan bir proje hazırlamıştır. Ancak Alman makamlarının isteği

9-M. Salim Abdullah: (1987), s. 29, 30, 31.; Karl-Heinz Metzger: Kirchen, Moschee und Synagogen in Wilmersdorf, Berlin 1986, s. 81.

10-Karl-Heinz Metzger: (1986), s. 81, 83.

11-GStA.PK. I.HA. Rep. 76. Va Sek. 2. Tit. XIX. Nr. 70 adh. (Telegramm des Botschafters in Constantinopel vom 3. Mai 1901).

12-GStA.PK. I.HA. Rep. 76. Va Sek. 2. Tit. XIX. Nr. 70 adh. (Berlin, 3. September 1901 tarihli belge).

13-GStA.PK. I.HA. Rep. 76. Va Sek. 2. Tit. XIX. Nr. 70 adh. (9. August 1902 tarihli belge).

14-GStA.PK. I.HA. Rep. 76. Va Sek. 2. Tit. XIX. Nr. 70 adh. (Berlin, 30. Oktober 1902 tarihli belge).

15-GStA.PK. I.HA. Rep. 76. Va Sek. 2. Tit. XIX. Nr. 70 adh. (Tarabya, 21. September 1902 tarihli belge). Bu yazılı belgede yazı eki olarak; 8 plan, 1 fotoğraf ve 1 de proje tanımlamasının bulunduğu kaydı mevcuttur.

16-GStA.PK. I.HA. Rep. 89. Nr. 21513. (Potsdam, 23. Oktober 1902 tarihli belge); GStA.PK. I.HA. Rep. 76. Va Sek. 2. Tit. XIX. Nr. 70 adh. (Potsdam, 23. Oktober 1902 tarihli belge).

üzerine ilk projede bazı değişiklikler yapılmıştır.

Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA)'de iki ayrı proje muhafaza edilmektedir.¹⁷

Bunlardan, "A Tasarımı" olarak nitelendirilebileceğimiz ilk tasarımda, biri cepheden, diğeri profilden olmak üzere, iki özgün tasarım bulunur. Bir bodrum kat üzerine iki katlı planlanan binanın merkezinde, iki kat boyunca yükselen anıtsal bir kubbeli bir geçiş mekânı bulunur. Mermer merdivenle ulaşılan ve adeta bir platform üzerine yerleştirilmiş ana giriş üç. kanat bölümleri ise kademeli ikiye kubbeyle vurgulanmıştır. Bodrum katın basık kemerli pencere formlarına karşın üst katların tüm açıklıklarında sivri kemerler kullanılmıştır. Kullanılan bu mimari unsurlarla "A Tasarımı" ikinci tasarıma göre daha anıtsaldır (Çizim 01).

"B Tasarımı" olarak nitelendirilebileceğimiz ikinci proje, ilkinde kıyasla daha sade olup kat planlarında fazla bir değişiklik göze çarpınaz. Hastaneyi cepheden gösteren bu tasarımın altında; "Berlin'de müceddeden inşa olunacak olan Hamidiye Hastanesinin cephesinin resmidir" şeklinde bir açıklama bulunur. Bu açıklama, "A Tasarımı" olarak nitelendirdiğimiz projenin tadil edildiği anlamına gelir (Çizim 02).

"B Tasarımı"nda; üç gözlü kubbeli ana girişten, arkasındaki vestibülün anıtsal kubbe yapısından ve kanatlardaki kulelerden vazgeçildiği görülür. Ayrıca bu tasarımda kanat yapıları ve merkez bölümünün basık kemerli, üst kat pencereleri dışında diğer açıklıklarda dikdörtgen pencere formları tercih edilmiştir. İki farklı bina tasarımı içermesine rağmen hastane binası planı kabaca "T" şeklindedir¹⁸ (Çizim 03).

Sonuç

Küçük bir mezarlıkla başlayıp, cami ve hastane ile devam eden Berlin'deki Türk-İslam mimari etkinliği günümüzde Türk mezarlığı içine yapılmış sekiz istinatlı ve tek kubbeli klasik Osmanlı camii (1999) modeli ile yeni bir boyut kazanmıştır (Foto 07). Gerçekleştirilen yapılaşmaya bakıldığında, mezarlıktaki onlarca mezardan yalnızca sanduka tipindeki bir mezar (Foto 04), tasarım halinde kalan Hamidiye Hastanesi (Çizim 01, 02, 03) ve kısa bir süreliğine yapılan Wünsdorf Camii (Foto 05) ile son olarak yapılan Şehitlik Camii (Foto 07)'nin Osmanlı mimari yapılaşmasının klasik sayılabilecek izlerini taşıdıkları görülür. Berlin'deki bu mimari etkinlikte

Klasik Türk-İslam mimarisinin yanında Oryantalizme kaçan üslup değişikliklerinin sebebi, yapılaşmanın Osmanlı iradesiyle olmasına karşın, bir kısmının Alman mimarlarca yapılmış olmasıdır. Şayet hastane binasının yapımı gerçekleştirilseydi hemen yakınında, Oranienburger Strasse'de bulunan oryantalist stildeki Sinagog Binası (1851-1866) ile birlikte Berlin'in Doğu esintilerini yansıtan ilginç yapılarından biri olacaktır.

Doğrudan ya da dolaylı olarak Türk iradesiyle oluşan bu eserlerin haricinde, Berlin ve Almanya'nın başka yerlerinde de "Türk Çadırı", "Türk Kahvesi" veya "Türk Bahçesi" adıyla yapılaşmalar da olmuştur. Fakat bunların tamamı Almanlar tarafından ve bir Doğu fantezisi olarak tasarlanmışlardır. Özellikle "Oryantalizm Anlayışı" altında, farklı işlevlerde, Almanya'da çok sayıda yapı inşa edildiği bilinmektedir.¹⁹

Fotoğraf ve Çizim Kaynakları:

Fotoğraflar: Mehmet Yavuz: 01, 03, 04, 07; Mohammed Herzog: 02; Gerhard Höpp: 05; Landes Archiv Berlin: 06 (Inv. Nr.: 20770). Çizimler: BOA.: YEE.d, Gen. Kat. No. 497, Sıra Nr.: 406, 1320.R.8, 1320.R.14.: 01, 02, 03; DİTİB Şehitlik Camii-Berlin: 04.

17-BOA. YEE.d. Gen. Kat. No. 497, Sıra Nr. 406.

18-BOA: Y.Mtu., 228/35 ve 70/107. Y.PRK.EŞA., 38/47.

19-Bu konuda daha fazla bilgi için bakınız, Carl Breeht: "Das Türkische Zelt in Charlottenburg und seine Bewohner". Der Bär, Berlin 1892, s. 561, 562.; Marie-Luise Kreuter: "Türkisches Zelt" Otto-Suhr-Allee 50-54", Geschichtslandschaft Berlin. Orte und Ereignisse Charlottenburg-Die Historische Stadt, Berlin 1986, s. 319-329. ; Andreas Lange: "İslamiasierende Architektur in Deutschland vom 17. bis zum Anfang des 20. Jahrhunderts", Jenseits der Legenden Araber, Juden, Deutsche, Berlin 1994, s.27-44.; M. Salim Abdullah: (1987), s. 54, 55.; Martin U. Wilhelm: "Maurisches und Orientalisches in der Mark", Die Mark-Brandenburg, Heft 19, 1995, s. 4, 5.; Julius Waldschmidt: "Carl von Diebitz-Ein Meister des maurischen Stils", Die Mark-Brandenburg, Heft 19, 1995, s. 16-19.

FOTOĞRAF VE ÇİZİMLER:

Foto 01: Berlin Türk Mezarlığı (Şehitliği)

Foto 04: Dr. Mehmed Muhammed Bey'in Mezarı

Foto 02: Berlin Türk Mezarlığı Giriş Kapısı

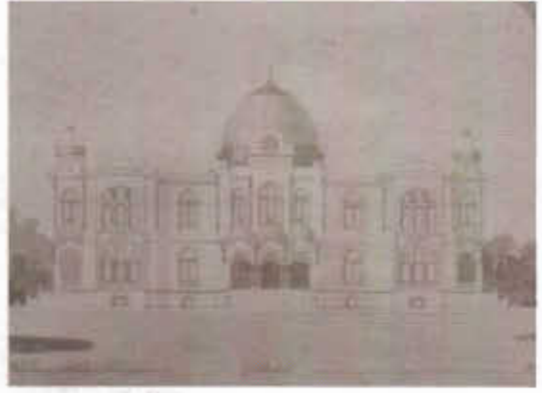
Foto 03: Berlin Türk Mezarlığı Anıtı

Foto 05: Berlin Wüandsdorf Cami

Foto 06: Berlin Wilmersdorf Camii

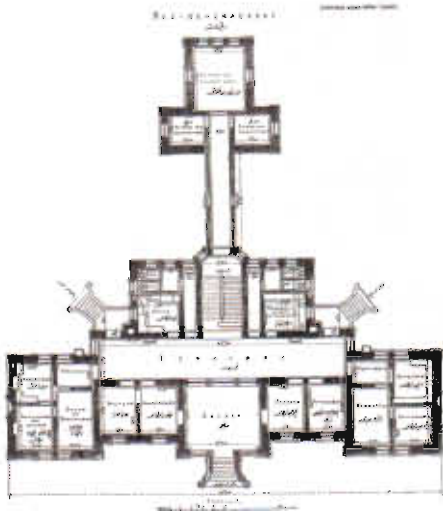
Çizim 01: Berlin Hamidiye Hastanesi-A Tasarımı

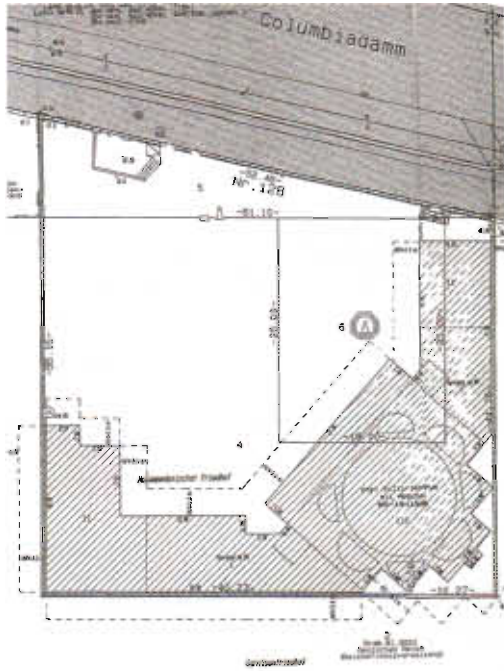
Foto 07: Berlin DİTİB Şehitlik Camii

Çizim 02: Berlin Hamidiye Hastanesi-B Tasarımı

Çizim 03: Berlin Hamidiye Hastanesi-Zeminkat Planı

Çizim 04: Berlin Türk Mezarlığı ve DİTİB Şehitlik Camii Vaziyet Planı